

Utgivare: *Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet*

Text © Upphovsrätt för enskilda kapitel innehas av respektive kapitelförfattare

Denna text är licensierad under CC BY-NC-ND, Erkännande-Ickekommersiell-IngaBearbetningar. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.sv>) Enligt licensen får verket spridas utan att tillstånd behövs, men bara i icke-kommersiella sammanhang. Verket får inte bearbetas och den som sprider verket måste ange dess upphovsperson.

Om inget annat anges, omfattas inte bilder och foton av denna licens. Användning av dessa kräver tillstånd från respektive upphovsrättsinnehavare.

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.348.c803>

Att skriva idéhistoria

ISBN: 978-91-8104-800-1 (tryck)

ISBN: 978-91-8104-801-8 (e-bok)

Ugglan 21

Lund Studies in the History of Ideas and Sciences

ISSN 1102-4313 (tryck)

ISSN 2004-867X (e-bok)

Vid citering: Alexander Johansson, "Att läsa och förstå historiska texter", i *Att skriva idéhistoria* (Lund: Lunds universitet, 2026), <https://doi.org/10.37852/oblu.348.c803>

Information om *Ugglan: Lund Studies in the History of Ideas and Sciences* finns här: <https://www.ht.lu.se/serie/41/>

Att läsa och förstå historiska texter

Alexander Johansson

Det kan vara svårt att läsa äldre texter. Om texten är skriven långt före vår egen tid kan språkbruket upplevas främmande, texten kan ha en ålderdomlig grammatik och svårbegripliga ord. Den kan ha inskjutna passager på främmande språk och föra resonemang som kräver mycket tankemöda att förstå. Historiska texter kan missförstås på många olika sätt om man inte läser dem med eftertanke. Det här kapitlet handlar om hur idéhistoriker kan läsa texter på sätt som undviker anakronistiska tolkningar och ska fungera som hjälp att förstå vad texter kunde betyda i sin egen samtid. De metoder jag presenterar ska fungera som hjälpmedel för att förstå texterna på sina egna villkor, att återställa den betydelse en text kunde ha när den skrevs och lästes i sin egen samtid. Att förstå texter på det här sättet ska självklart inte stå i vägen för en kritisk analys och det ska inte innebära att du måste hålla med textens resonemang eller okritiskt återge dess innehåll. Det innebär helt enkelt att närma sig en text med förståelsen att den blev skriven under andra villkor än våra, med andra ideal, normer och ordförråd.

Lässtrategier

Det är svårt att ställa upp allmänna regler för läsning. Lässtrategierna jag presenterar är problemstyrda och anpassas efter vilka problem läsaren stöter på. De är verktyg att använda vid mötet med en text. Meningen med lässtrategierna är att bidra med nytolkningar och att få läsaren att se saker i texten som annars hade gått obemärkta. Filologen Helge Jordheim

understryker att textläsning är ”en praktisk och inte en teoretisk aktivitet.”¹ Texterna är ett av det förflutnas råvaror, det är vad som blivit över från äldre tider till oss som lever idag, och som vi har till uppgift att försöka förstå.²

Lässtrategierna jag presenterar fokuserar på hur en läsare kan utvinna idéhistorisk kunskap ur texter och närma sig det som inte explicit står i texterna men som på olika sätt framkommer implicit, det vill säga kontexter som format sättet texten skrevs på. Jag ska visa hur en idéhistorisk läsare kan göra den svåra rörelsen från text till kontext, från vad som står i en text till det som står utanför en text. En text skrivs aldrig i ett vakuum utan svarar implicit eller explicit på texter som skrivits innan och under samma tid.³

Relationen mellan texten och verkligheten som omger den är inte något som vi som idéhistoriska läsare borde ta förgivet. Både texten och verkligheten, skriver Jordheim, ”är bärare av samma mångtydighet och har ett lika starkt krav på tolkningar.” Det går inte att förutsätta att det som står utanför texten inte kräver tolkning medan det som står i texten kräver tolkning; det är inte tillräckligt att ”förutsätta det ena som känt”, det vill säga att kontexten är entydigare och enklare att tolka än det som står i texten.⁴ Kontexten framkommer ur texterna och texterna framkommer ur kontexten. En lässtrategi är att sammanfoga olika texter med varandra och på det sättet ge dem en kontext

Om ord och begrepp

De historiska texterna jag presenterar här består nästan uteslutande av ord och begrepp, något som låter som en självklarhet men behöver förtydligas.

¹ Helge Jordheim, *Läsningens vetenskap: utkast till en ny filologi* (Gråbo: Anthropos, 2003), 252.

² Jordheim, *Läsningens vetenskap*, 204.

³ Ordet kontext (contexere) har sitt etymologiska ursprung i latinets ord för att sammanställa olika delar till en enhet – con betyder tillhörande och texere betyder att väva ihop. Contexere: ihopvävandet av tillhörande delar. Contextus innebär att någon sammanfogar saker med varandra. Peter Burke, ”Context in Context”, *Common Knowledge* 8, nr 1 (2002): 15. Se även Staffan Bergwik, Linn Holmberg och Karin Dirke, red., *Konsten att kontextualisera: om historisk förståelse och meningsskapande* (Stockholm: Stockholm University Press, 2022), <https://doi.org/10.16993/bbt>.

⁴ Jordheim, *Läsningens vetenskap*, 169.

Jag analyserar ord och begrepp som avgörande ingångspunkter att förstå idéhistoriska texter. I förgrunden för min analys står hur ord och begrepp har *använts* i äldre tider. Jag har understrukt att läsandet är en praktisk aktivitet, detsamma gäller användandet av språket. Det är i många fall med ord och begrepp vi kan förstå, förklara och instruera andra i vilka vi är, vad vi gör och vad vi vill göra. Ord och begrepp kan vara både verktyg och vapen: när en människa använder ett visst ord *vill* hon också något med att använda just det ordet. De är bruksverktyg för människor att förstå och förändra sig själva och sin verklighet. Idéhistorikerns uppgift är, enligt idéhistorikern Quentin Skinner, att försöka förstå vad aktörer i det förflutna ville när de använde vissa ord eller begrepp.⁵ Ord och begrepp kan vara både det som möjliggör vissa saker (exempelvis underlättar det att ha ordet för ”törstig” för att få ett glas vatten) och något som kringskar våra handlingsmöjligheter (om vi inte vet ordet eller tecknet för törst kommer vi förmodligen fortsätta vara törstiga). Det här kapitlet ska handla om hur människor *gjort* saker med ord och begrepp i äldre tider.⁶

Själva ordet *begrepp* antyder att det är något som vi greppar saker med, skriver idéhistorikern Bo Lindberg.⁷ Engelskans *concept* har samma etymologiska ursprung i verbet att greppa som svenskan *begrepp* och tyskans *Begriff*. Latinets *conceptus* är en sammanslagning av *conceptum* (att uttänka) och *capere* (att fånga). *Conceptus*: att fånga en tanke. Eftersom begreppen ägnar sig åt en så abstrakt verksamhet som att fånga i ord något som formulerats i tanken är det viktigt att skilja mellan vad som är ord och vad som är begrepp. Det är med begreppen som vi försöker fånga tankarna vi har om världen, det är med orden vi beskriver den. Enligt Reinhart Koselleck – en av grundarna av det begreppshistoriska fältet, det som på tyska kallas *Begriffsgeschichte* och på engelska *conceptual history* – går det att skilja ord från

⁵ Quentin Skinner, ”Meaning and Understanding in the History of Ideas”, i *Visions of Politics, vol. 1: Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

⁶ ”Att göra saker med ord” är en formulering inspirerad av J.L. Austins språkfilosofi, som i stor utsträckning inspirerat även den ovan nämnde Quentin Skinner. Se John Langshaw Austin, *How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 1976).

⁷ Bo Lindberg, *Den antika skevheten: politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2006), 9.

begrepp utifrån vilken mångfald av betydelser de har. Koselleck undersöker hur begrepp används i specifika situationer samt hur de förändras över tid, något som Hjalmar Falk och Anton Jansson skriver mer ingående om i sitt kapitel ”Politisk idéhistoria” i den här volymen. Falk och Jansson beskriver hur dessa metoder används inom politisk idéhistoria medan metoderna här kommer att tillämpas i en mer medicinhistorisk riktning.

Ordbrukshistoria

Ord skiljer sig från begrepp på olika sätt. Förenklat går det att säga att begrepp är mångtydiga och konfliktfyllda medan ord är entydiga och sällan föremål för konflikt. Ordet stol kan exempelvis ha två olika betydelser, sittmöbel och ämbetsroll enligt Svenska Akademiens Ordlista (SAOL), och dessa betydelser är förhållandevis entydiga. Det innebär inte att det inte uppstår konflikter kring detta – vad skiljer exempelvis en fåtölj från en pall, en pall från en soffa? – men de flesta som talar om en stol är någorlunda överens om att det är något som man sitter på. För en idéhistoriker kan vissa problem uppstå när de stöter på ord i äldre texter som är svårbegripliga eller okända för en nutida läsare. Idéhistorikern kan behöva göra ett tolkningsarbete för att förstå orden på sätten de blev förstådda när de blev skrivna. Ibland kan ett vardagligt samtida ord ha andra betydelser i äldre tider. För att återvända till min liknelse om ord som verktyg går det att säga att vissa ord gradvis blir obrukbara eller ohjälpsamma i kommunikations-sammanhang. I Svenska Akademiens ordbok (SAOB) kan vi exempelvis läsa att stol förutom sittmöbel i äldre tider kunde betyda arbetsbänk, en klunga av strån och avföring.⁸ Det skulle förmodligen förvåna en nutida person om någon bad om en stol och blev erbjuden avföring i stället.

Idéhistorikern Leif Runefelt har använt ordet ”tarvlig” som ett exempel på ett ord som förlorat sin äldre betydelse. I äldre tider betydde ”tarvlig” enkel och nödtorftig men idag betyder det barnslig och gemen. Den nutida betydelsen av ordet var alltså oanvändbar om han ville förstå vad ordet betydde under 1800-talet.⁹ Runefelt föreslår en *ordbrukshistorisk metod* för

8 *Svenska Akademiens ordbok (SAOB)* (Göteborg: OSA-projektet, 1997–), ”stol” sbst. 1 (tryckår 1991)

9 Leif Runefelt, ”Att tolka text som man tror man begriper”, i Peter Josephson och Frans

att förstå svårbegripliga ord. Det är en metod som går ut på att kartlägga förekomsten av ordet och utifrån dåtida källor försöka förstå vad det betydde. Den ordbrukshistoriska metoden har flera saker gemensamt med den begreppshistoriska metoden, som jag beskriver nedan, framför allt i sättet som ordbrukshistoria vill kartlägga användningen av ett visst ord. Kartlagda ord eller begrepp kan också sägas ingå i ett semantiskt fält. Ett semantiskt fält är en mer teoretisk beskrivning av vad det innebär att kartlägga olika ord och begrepp och är vad jag tidigare syftat på som ”kontext”: det semantiska fältet visar hur ord och begrepp ingår i ett betydelsebärande sammanhang och hur kombinationer av dem kan påverka vad de betyder. Den som vill se hur ett semantiskt fält kan kartläggas kan gå direkt till avsnittet ”Att slå i lexikon.”

Begreppshistoria

Det kan emellertid vara svårt att skilja ord från begrepp. En tumregel som Koselleck erbjuder är att ett begrepp alltid betecknar mer än enbart betydelsen av ordet: ”betydelsen av ord kan alltid fastställas, betydelsen av ett begrepp måste alltid tolkas.”¹⁰ I en politisk diskussion kan det finnas många olika ord som betecknar ”frihet”, exempelvis rätten att älska vem man vill, att sänka skatter, att höja barnbidrag, och så vidare. Orden beskriver i det här fallet olika begrepp om ”frihet”, vilka ord som begreppsliggörs beror på vilket politiskt läger de yttras inom. ”Frihet” är ett *grundbegrepp* enligt den begreppshistoriska skolan och i det begreppshistoriska uppslagsverket *Geschichtliche Grundbegriffe* finns det ett återkommande tillvägagångssätt för hur de undersöker sådana. Först tar de utgångspunkt i begreppets lexikala betydelse och följer sedan hur begreppet har tolkats och förändrats från antikens stadsstater till 1800-talets nationalstater¹¹

Lundgren, red., *Historia i praktiken* (Lund: Studentlitteratur, 2016).

¹⁰ Reinhart Koselleck och Michaela Richter, trans., ”Introduction and Prefaces to the *Geschichtliche Grundbegriffe*”, *Contributions to the History of Concepts* 6, nr 1 (Summer 2011): 20, <https://doi.org/10.3167/choc.2011.060102>. Min översättning.

¹¹ Werner Conze, Christof Dipper, Horst Günther, Diethelm Kippel, Gerhard May och Christian Meier, ”Freiheit”, i Otto Brunner, red., *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 2 E–G (Stuttgart: Klett-Cotta, 1975).

Slår jag på *ordet* frihet i SAOL får jag en fingervisning om begreppets mångtydighet: det finns fyra olika definitioner av ”frihet.” Söker jag på ordet fri finns det hela sju definitioner.¹² Orden för frihet och fri står i ordboken i singular trots att de, enligt den begreppshistoriska metoden, inte betecknar något enskilt utan något flertaligt. Begreppshistoriskt kan det därför vara lämpligare att tala om frihet i plural snarare än frihet i singular. Det är nämligen inte *ordet* som den begreppshistoriska skolan är intresserade av utan *begreppsliggörandet* av ordet. Koselleck har en egen benämning för dessa ord som står i singular men som betecknar en pluralitet av betydelser: kollektivsingular.

Det var vid den moderna tidens genombrott som grundbegreppen omvandlades till kollektivsingular. Under förmodern tid stod frihet i plural, menar Koselleck. Begreppet bar då en mängd betydelser som existerade parallellt med varandra. Det var parallella betydelser som förvisso kunde vara kontroversiella men som syftade på det som var eller hade varit. Den europeiska människans tidsuppfattning ändrades emellertid vid den nya tidens inbrott och hon fick nya förväntningar på vad som varit, är och i synnerhet vad som kommer att bli: begreppen började även syfta mot framtiden. Begreppen bar fortfarande på många olika betydelser, men nu blev det i politiska debatter avgörande att beskriva de mångtydiga begreppen entydigt.

Den politiska maktkampen, det vill säga att göra mångtydiga begrepp entydiga, kännetecknar den moderna tidens inbrott, enligt Koselleck. Den här nya tidens inbrott betecknar han som ”tröskeltiden” (*die Sattelzeit*).¹³ Under tröskeltiden lösgjorde sig grundbegreppen en äldre tidsuppfattning, som var cyklisk och upprepande, och inympades i en tidsuppfattning inriktad på framtiden. Begreppen genomgick ett förtidsligande (*Verzeitlichung*) som ingav grundbegreppen en ny nivå av förväntan.¹⁴

¹² *Svenska akademins ordlista över det svenska språket* (SAOL), ”frihet”, ”fri” (Stockholm: Svenska Akademien, 2006).

¹³ Tröskel kan i det här sammanhanget även översättas som sadel. Det är ett uttryck hämtat från benämningen av den längsta geografiska punkten mellan två höga berg i ett bergspass, den punkt där man som vandrare kan se både vad man har framför sig och bakom sig.

¹⁴ Koselleck, ”Introduction and prefaces”, II.

Människans erfarenhetsrum (det som har hänt en människa) och förväntanshorisont (vad en människa förväntar sig kan komma att hända henne) skiljde sig från varandra.¹⁵ Innan tröskeltiden var erfarenhetsrummet och förväntanshorisonten sammansmälta; det en människa kunde uppleva var också vad hon förväntade sig. När förväntanshorisonten skiljde sig från erfarenhetsrummet började människor inte enbart beskriva vad som är eller har varit utan vad som kan komma att hända. Begreppet frihet betecknade alltså inte längre enbart om någonting ansetts vara fritt eller ofritt, utan även frihet som kan förväntas i framtiden. Begreppet pekade mot större sammanhang än vad orden pekade mot i ett lexikon.

Diskursanalys

Vad jag hittills har beskrivit är hur ord och begrepp i historiska texter kan analyseras som något som använts av människor i olika sammanhang. Jag har även beskrivit ord och begrepp som något bestämmande för människors erfarenhet och upplevelse av sig själva i historisk tid. Ord och begrepp kan alltså både bestämma över oss samtidigt som vi kan bestämma över dem. Jag ska nu beskriva hur ord och begrepp kan analyseras i större språkliga system, system som är bestämmande för samhällsliga maktstrukturer. Den främsta företrädaren för den här metoden är Michel Foucault och den beskrivs ofta i läroböcker som diskursanalytisk.¹⁶

Diskursanalysen har av Foucault kallats för ”ett vetandets arkeologi”, det vill säga att det är en metod som vill gräva fram och avtäcka former av vetande som varit normsättande i äldre tider. Det normsättande vetandet i en historisk epok kallar Foucault för *episteme* (grekiska för kunskap); ett *episteme* är grundvalen för vetandet, det är spelreglerna som bestämmer vad

15 Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia: om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004), 165–194.

16 Göran Bergström och Linda Ekström, ”Tre diskursanalytiska inriktningar”, i Kristina Boréus och Göran Bergström, red., *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*, fjärde [omarbetade och aktualiserade] upplagan (Lund: Studentlitteratur, 2018); Anna Nilsson Hammar, ”Diskursanalys”, i Martin Gustavsson och Yvonne Svanström, red., *Metod: guide för historiska studier*.

som går att veta, vad som går att säga och vad som antingen inte kan bli sagt, eller som det inte längre eller ännu finns ord för.¹⁷

Att tala om diskurs och *episteme* kan emellertid låta ganska abstrakt, det kan vara otydligt vad det egentligen är vi ska läsa för att analysera diskursen. Mer lämpligt är i stället att tala om *utsagan* och *ytrandet*, vad Jordheim kallar diskursens ”minsta läsbara enhet.”¹⁸ Utsagan och ytrandet består inte enbart av vissa ord eller begrepp – även om dessa är viktiga – utan i mönstret som uppstår när vi läser flera olika texter. Mängden yttranden och utsagor som finns i texterna utgör diskursen.¹⁹ Lite förenklat går det att säga att diskursen går att utröna när vi ser att texterna vi läser svarar mot andra texter, att enskilda utsagor i texterna utgör ett mönster. Detta mönster utgör ett visst *episteme* och består av uteslutningsmekanismer som reglerar vad som går att veta inom diskursen. En text är i den meningen inte bara ett knippe ord och begrepp samlade på en boksida utan ett system som möjliggör hur en viss typ av vetande kan bli till.

Kyrkolagen 1686

Jag kommer att exemplifiera de olika lässtrategierna – den diskursanalytiska, ordbrukshistoriska och begreppshistoriska – med en lagparagraf från 1686 års kyrkolag:

¹⁷ Stora delar av Foucaults vetenskapliga gärning kan sägas gå ut på att försöka analysera hur vetande uppstår och försvinner. Han modifierade och ändrade sitt tänkande under sitt liv, och den Foucault som en läsare möter i en av hans tidigare böcker är förmodligen en annan än den Foucault som läsaren möter i senare. Bland de böcker där han redogör för sin metod, se Michel Foucault, *Vetandets arkeologi* (Lund: Arkiv, 2002); Michel Foucault, *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1993); Michel Foucault, *Diskursernas kamp* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2008). Se även Roddy Nilsson, *Foucault: en introduktion* (Malmö: Égalité, 2008), 42–45.

¹⁸ Jordheim, *Läsningens vetenskap*, 204.

¹⁹ Jordheim, *Ibid*, 186–215.

bord / eller nyligen äre komne utur en För-
samling / i en annan / eller eliest obekante /
skola intet tillåtas / förr än the hoos Kyrtio-
herden sig angiswit / och han them uti the-
ras Christendom förhört / samt inhemtat
Kundskap och Witnesbörd om theas Les-
werne.

§. III. Til aflösning och HERRANS
Nattward / skal ingen tillåtas / som någon
offentelig Last bedrifwit / hwilken hörer un-
der uppenbara skrift; Mycket mindre en
Bannlyster / utan han är stadd i Dödsfah-
ra; doch alltid med förbehåll / at om han
kommer til hälsan igen / skal han försöna
Församlingen. Then som fuller sin Gär-
ning bekänner / men nekar / sig the med
hafwa illa gjort / skal icke aflösas; En hel-
ler fånar / så länge the intet kunna sig besin-
na; En heller the / som intet kunna göra
reda för sig / uti theas Christendoms Stre-
cken /

ten; En heller Barn/ som äre yngre än 13
 eller 14 år / med mindre hoos them / ester
 flitigt förhör / skönies ett godt Förstånd /
 om Aflösningens nytta / och then helige
 Nattwardens wärdigheet / så och en syn-
 nerlig Andacht / och längtan ther ester / sär-
 deles i Dödsfahran / då och wäl yngre än
 förmält är / måge ther med tröstas och we-
 derqueckas. Alderstegne / och them min-
 net är förfallit / så at the intet kunna lära /
 och likwäl bekänna sig för fattige Synda-
 re / och troo / at theas Synder / för Chri-
 sti skull blifwa förlätne / måge til aflösning
 och Herrans Nattward tillåtas. Sam-
 maledes besatte Nenniskior / när the thet
 begära / och igenom Gud / äre frige för
 Satans Ansåchtningar / bekänna Jesum
 Christum för sin Frälsare / och bedia Gud /
 om Syndernas förlåtelse / förstå theas
 Saligheet stycken / och föra ett Christeligt
 lefwet.

Leswerne; Men ingalunda the/ som äre i sådant sitt elände Ogudachtige. Dumber/ som leswa Christeligen/ och wise Teckn gifwa/ at the åstunda aflösning och HERRANS Nattward/skola och ther af blifwa deelachtige. Fremmande/ af wår Religion, som in tet kunna wårt Språk/ måge skriftas igenom någon/ som emellan Prästen och them tälka kan.

§. IV. Ingen Prästman må för ett löst Zahl/ eller ogrundat Rychte skull/ stänga någon ifrån aflösning och HERRANS Nattward.

Cap. IX.

Om Uppenbara Skrift och Kyrcioplicht.

§. I. Uppenbara Skrift och Kyrcioplicht/ är then Synda bekännelse/ som en Synda

Jag kommer utgå från ordet ”fåhne” i lagparagrafen för att visa hur det kunde tolkas under sin egen tid och hur det är möjligt att undersöka ordets förändring över tid. Det finns en mängd olika böcker jag kommer ta till hjälp för att göra den här undersökningen. För att hitta historisk litteratur (som exempelvis ordböcker, lagböcker och så vidare) har jag använt flera olika sökmetoder. En sökmetod har varit att utgå från de böcker som nämns i SAOB där omnämmanden och användning av ordet finns källförtecknade. Den viktigaste sökmetoden för mina syften har varit att söka i juridisk litteratur, det vill säga i litteratur inom samma genre som kyrkolagen. Ytterligare ett tillvägagångssätt har varit att läsa källor som jag haft en informerad misstanke om att de innehålla information om ”fånighet”, exempelvis rättsmedicinsk litteratur. Den informerade misstanken grundade sig i att jag tidigare läst forskning om galenskap i historisk tid och där underrättat mig om att galenskap blev ett medicinskt problem under 1700-talet.²⁰ Mycket av litteraturen jag använder finns tillgängligt digitalt.²¹ Viktiga databaser för att hitta digitaliserade källor har varit Libris, Alvin, Google Books och Litteraturbanken. De flesta juridiska och rättsmedicinska böcker har ett register som jag har sökt i för att hitta ord, begrepp eller ämnen som varit relevanta för min frågeställning.

Lagparagrafen (kap. VIII; §III) beskriver vilka personer som en präst kunde utesluta ur nattvarden. Bland dessa fanns lastbara och bannlysta människor, fånar som inte besinnat sig, oförståndiga barn, demoniskt

²⁰ Det finns en enorm litteratur om galenskapens historia, ett forskningsfält som också kallas *Mad Studies*. Vägledande för mig har varit den tidigare nämnde Michel Foucaults *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (1961), som tillsammans med flera andra forskare blev skolbildande för ett psykiatrikritiskt forskningsfält. Foucaults bok om galenskap har utsatts för mycket kritik genom åren, och bland de som varit särskilt framträdande i att utveckla Foucaults teorier finns Roy Porter och Andrew Scull. Se Michel Foucault, *Vansinnets historia under den klassiska epoken*, 6:e ombrutna och översedda upplagan (Lund: Arkiv förlag, 2010); Roy Porter, *Madness: A Brief History* (Oxford: Oxford University Press, 2003); Andrew Scull, *Madness: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2011); Andrew Scull, *Madness in Civilization: The Cultural History of Insanity from the Bible to Freud, from the Madhouse to Modern Medicine* (London: Thames & Hudson, 2015).

²¹ Vissa källor är sökbara med OCR-kodning, vilket gör det möjligt att slå på enskilda ord och hitta relevanta stycken i en större mängd text. För mer information om digitala metoder, se Mathias Johansson och Emil Stjernholms ”Digitala metoder och verktyg” i den här antologin.

besatta som inte avvärt sig djävulen. Där fanns även personer som förvisso kunde framstå som oförståndiga men som var tillåtna till nattvarden av förmildrande omständigheter: bannlysta i dödsfara, besinnade fånar, barn under 13 eller 14 år som kunde redogöra för sin kristendoms kunskap, minnessvaga åldringar, besatta som bekant sig till den kristna läran, stumma och/eller döva som har god kristendoms kunskap och utländska människor, om nattvarden skedde i närvaro av en tolk.

Vid läsningen av den här texten finns det flera ord som vid en första läsning är relativt enkla att förstå, det gäller ”någon [som en] offentlig Last bedrifwit”, ”en Bannlyster”, ”Barn / som äre yngre än 13 eller 14 åhr”, ”Ålderstegne” och ”Fremmade / af vår Religion.” Dessa ord går självklart att problematisera om vi läser texten närmare: vad innebär en offentlig last? Varför blev någon bannlyst? Varför skulle ett barn vara yngre än just 13 eller 14 år? Vilka ansågs främmande för vår religion? På ett lexikalt plan är det dock ganska tydligt vad dessa ord betecknar: det är någon som syndat, någon som är bannlyst från riket, barn som är för unga för att förstå kristendomen och människor som anses främmande för den protestantiska religionen. Den idéhistoriska läsaren kan kontextualisera samtliga av dessa ord, vilket det dessvärre inte finns utrymme för här. Jag kommer i stället fokusera på ord som kan vara svårare att förstå. Bland dessa ord identifierar jag tre personord: ”fånar”, ”besatte Menniskior” och ”Dumbar.” För enkelhetens skull väljer jag att enbart undersöka ett av dessa ord, ”fånar.”

Idag används ordet ”fåne” för att beteckna en ”dum eller bortkommen person”, som det står i Svensk Ordbok (SO), och ”fånig” för att beteckna någon som är ”löjlig eller dum” i en viss situation.²² När den svenska kyrkolagen tillkännagavs år 1686 bar ordet alldeles uppenbart andra konnotationer. Varför skulle någon blivit utesluten från nattvarden om de betett sig löjligt? Det skulle idag förvåna om någon använde ”fåne” i en lagtext – under det sena 1600-talet var det en självklarhet. Det var till och med så självklart att ordet inte ens behövde förtydligas i lagtexten; den präst som skulle dela ut nattvarden förstod vem som var en fåne och vem som inte var det. Vad skulle då en präst ha tänkt att ordet ”fåne” betyder? I den

²² Svenska Akademiens ordböcker: SAOL, SO, SAOB, Svenska Akademien, ”fåne”, ”fånig”, <https://svenska.se/>.

första delen kommer jag att göra en ordbrukshistorisk översikt av ordet och kartlägga det i ett semantiskt fält för att återställa den betydelse ordet hade i sitt historiska sammanhang.

Att slå i lexikon

Vad betydde ordet ”fåne”? Jag vill i detta första skede förstå ordets lexikala betydelse, innan jag går vidare och undersöker hur det användes och i vilka kontexter. Jag börjar med att slå på ordet i Svenska Akademiens Ordbok (SAOB). Där finns inte bara ordets lexikala betydelse utan även textutdrag på hur orden har använts i diverse källtexter vid olika tidpunkter, vilket kommer vara vägledande för hur jag kan veta mer om själva bruket av ordet och dess förändring över tid. Det är viktigt att ha i åtanke att SAOB inte sitter på några slutgiltiga svar på vad vissa ord betydde för den tid jag undersöker; SAOB:s funktion i det här sammanhanget är att ge etymologiska förklaringar till samtida ord och begrepp, inte att bidra med analyser på hur ord och begrepp har använts i det förflutna. SAOB är en utmärkt språngbräda för att hitta nya källor och därmed ställa mer precisa frågor.

Ordet ”fåne” har två betydelser, enligt SAOB. Båda betydelserna är likartade men innehåller vissa nyanser. Den första är i meningen ”lätt sinnessvag” eller ”sinnesrubbad” och ordet i denna mening är belagd sedan år 1592. Den andra betydelsen är ”enfaldig”, ”dåraaktig” och ”dumbom”, en betydelse som funnits belagd sedan år 1614 och som har en likhet med ordet ”narr”. Det tidigare citerade stycket från kyrkolagen står i SAOB som exempel på ”fåne” i den första meningen, sinnessvag/sinnesrubbad. Det är dock viktigt att ha i åtanke att SAOB:s F-del publicerades år 1926. Redan då ansågs ”fåne” i betydelsen sinnessvag föråldrat. Definitionen är också präglad av sin tids definitioner av vad som är ”sinnessvaghet” och kunde utgöra grund för en egen historisk analys. SAOB ger dock en vägledande beskrivning: en fåne var någon som inte ansågs bruka alla sina sinnen.

Det nästa steget i analysen är att slå på ordet i ordböcker relevanta för min undersökningsperiod. Ordböckerna från 1600 och 1700-talen kommer inte kunna förklara ordets innebörd men däremot ge mig en fylligare beskrivning vilka möjliga synonymer ordet kunde ha. Latinet var grundspråket för lärdomskulturen under den här tiden och de synonymer

jag kommer hitta är framför allt på latin. I Amos Comenius' latinska lärobok *Gyllene Tungomåls Dör* från 1643 och Haquin Spegels ordbok från 1712 står "fåne" som *mente captus* respektive *mentis impositus*.²³ Vad detta begrepp betyder på latin lämnar jag därhän så länge, och inhämtar i stället fler latinska ord som kan vara till hjälp. Jesper Swedberg skriver i sin ordbok från tidigt 1700-tal – men inte publicerad förrän i modern tid – att ordet "fåne" hittar sin motsvarighet i en mängd latinska ord: *fatuus*, *amens*, *demens*, *insanus* och *stolidus*. I den första latin-svenska ordboken från år 1579 står *amentia* tillsammans med *delirium* som "Wanwittighet", medan övriga ord är frånvarande.²⁴ I en svensk-latinsk ordbok publicerad år 1700 står *stupidus* som synonym till "fåne."²⁵ I samma ordbok kan jag även hämta synonymer till de latinska ord Swedberg föreslog som synonymer till fåne: dåre (*fatuus*), ursinnig (*amens*), galen (*demens/insanus*) och galen eller fånig (*stolidus*). Under ordet "dåra/dårachtig" hittar jag i den svensk-latinska ordboken även Comenius och Spegels synonymer för fåne: *non compos mentis*.

De latinska orden förbinder de svenska med den latinska lärdomskulturen och det är tydligt att fenomenet med fånar, dårar, galna och personer som juridiken ansåg *non compos mentis* inte var något exklusivt för Sverige utan även vanligt i den latintalande lärda kulturen. En engelsk skrift från år 1700 framlägger vilka som räknas inom den sistnämnda termen: *Non Compos Mentis or, the Law Relating to Fools, Mad Folks and Lunatick Persons*. Här framgår att *non compos mentis* var en juridisk term som kunde användas som förmildrande omständighet vid en domstol. Bokens titel ger ytterligare hänvisningar till vilka ord som i ett engelskt sammanhang förknippades med *non compos mentis*. När jag slår på ordet *mad* i en engelsk-svensk ordbok från 1757 finns flera av de synonymer Swedberg angav till fåne:

23 Haquin Spegel, *Glossarium-sveo-gothicum eller Svensk-ordabook, inrättat them til en wällmeent anledning, som om thet härliga språket willia begynna någon kunskap inhämta; utgifwen af Haq: Spegel* (Lund: tryckt af Abrah. Habereger, gub. och acad. carol. booktr., 1712); Johann Amos Comenius, *Johannis Amos Comenii vpläste gyllene tungomåls dör: eller alle språks och wettskapers örtegård*. (Stockholm: Käyser, 1643).

24 Isak Collijn, red., *Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione: Formulae puerilium colloquiorum* (Stockholm, 1925).

25 Jonas Petri Gothus och Samuel Westhius, red., *Novum dictionarium latino-sveco-germanicum sveco-latinum et germanico-latinum* (Hamburg: Nicolaus Spieringk, 1700).

”galen, ursinnig, rasande, afwitig, ifrån sig.” Ordet *luncatick* ger ”galen, afwita” medan *fool* ger ”narr, dåre.” Ordet fåne förekommer inte i det här sammanhanget, men används däremot som synonymt med *oaf*, *idiot* och *idiotism*.²⁶

Att undersöka ett ords lexikala betydelser gör det möjligt att kartlägga det semantiska fält som ordet ”fåne” ingår i. Ordet ”fåne” kan placeras bland ord som har att göra med oförnuftighet: galen, ursinnig, dåraktig, vanvettig, ”afvetig”. ”Fåne” var även ett ord som kopplades till ett juridiskt begrepp, *non compos mentis*. En möjlig anledning till att just ordet ”fåne” användes i kyrkolagstiftningen kan vara att det anslöt sig till det juridiska begrepp Comenius, och senare Spegel, använde som synonymt: en fåne var enligt juridiskt språkbruk *non compos mentis* – inte vid sina fulla sinnen – och av den anledningen inte tillförlitlig i religiösa sammanhang.

Ordet ”fåne” hade inte någon bestämd definition under tidigmodern tid, men det syftade till någon som inte ansågs kunna använda sitt förnuft eller förstånd. De olika orden för personer utan förstånd – fåne, galen, ursinnig, afwitig, och så vidare – var emellertid flytande, mångtydiga och överlappande varandra. Samtidigt bar orden på vissa bestämda betydelser tillsammans med andra liknande ord inom ett semantiskt fält och kunde bli kodifierade i lagtext. Jag kommer nu att undersöka ”fåne” i en bredare kontext, bortom den rent lexikala betydelsen, och undersöka hur ordet och dess synonymer användes i en avgränsad mängd juridiska texter.

Ordet ”fåne” i en juridisk diskurs

I den här delen ska jag undersöka vilka andra texter som ordet ”fåne” och dess synonymer ingick i. Jag kommer även undersöka vad ordet ansågs beteckna, vilka som kunde falla under beteckningen och varför någon kunde anses ”fånig.” Jag söker på ordet och de kartlagda synonymerna i juridisk litteratur från 1700-talet – det vill säga på samma ställen där en person på 1700-talet skulle sökt svar på frågan. I 1734 års lagbok, den första stora sammanställningen av svenska lagar som gjordes under tidigmodern

26 Jakob Serenius, *An English and Swedish Dictionary Wherein the Generality of Words and Various Significations Are Rendered into Swedish and Latin* (Nyköping: Pet. Momma, 1757).

tid, hittar jag i registret en av synonymerna som ingår i det semantiska fältet: "afvita." Även här sker emellertid en överlappning med ett annat synonymord, vanvettig. Den som inte kunde ta hand om sitt gods på grund av "wanwett, slöseri eller andra orsaker" borde, i likhet med den som ännu inte fyllt tjugo eller en ogift kvinna, stå under en förmyndare, enligt ärvdabalken.²⁷ I jordabalken fastslogs att samma grupp av människor ("öfwerмага [minderåriga män], jungfru eller wanwettig") inte fick köpslå med jord eller mark.²⁸ I en kunglig förordning om bördstvister år 1729 förtydligades att dessa omyndigförklarade grupper – minderåriga män, jungfrur, "afwitta" – fortfarande hade skyldighet att via sin förmyndare inställa sig i rättstvister.²⁹ Inom den civila lagstiftningen var "afvite" en beteckning på en omyndig person som tillsammans med barn och jungfrur inte egenmäktigt kunde bestämma över sin egendom. Att vara "afvite" gav dock vissa förmildrande omständigheter vid grövre brott: missgärningsbalken förtydligade att det var den som "wärda skulle" som betalade böter om en "afvita" mördade någon.³⁰ Det var inte heller möjligt att strafflöst överfalla eller råna en "afvita": den som våldtagit eller försökt våldta en "afwitta qwinna" skulle få samma straff som vid vanlig våldtäkt.³¹ Samma straff gällde även den som stulit från en "afwita" eller person som på annat sätt ansetts hjälplös.³²

Fånighet, avvettighet, vanvettighet och andra beteckningar kunde i den civila lagstiftningen innebära att en person förlorade vissa medborgerliga rättigheter och stå utanför det civila samhället. Inom den kyrkliga lagstiftningen innebar begreppet något liknande: det kännetecknade vem som kunde ingå i den kristna gemenskapen och villkoren för att ta emot nattvarden. Det finns emellertid flera andra texter från perioden som kan kasta ytterligare ljus över vad ordet "afvetig", "wanwettig" och så vidare

27 *Sweriges rikes lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734*, "Ärvdabalken" (Stockholm: Gercken, 1736), 59f.

28 *Sweriges rikes lag*, "Jordabalken", 70,

29 Kongl. maj:ts nådige Förordning. *Om Bördes-Rätt på Landet. Giord på Riks-Dagen i Stockholm den 27 junii åhr 1720* (Stockholm: Werner, 1720).

30 *Sweriges rikes lag*, "Missgärningsbalken", 245.

31 *Sweriges rikes lag*, "Missgärningsbalken", 232f.

32 *Sweriges rikes lag*, "Missgärningsbalken", 256f.

kunde innebära. I en handbok om svensk juridik från år 1729 förtydligade juristen David Ehrenstråle att äganderätten gällde alla människor, även "[w] ettvillingar och "afwita", och oaktat om de kunde sköta eller förvalta en egendom.³³ Det var dock förmyndare, släktingar eller vänner som tog emot gåvor till "omyndige" och "wettwillingar."³⁴ Vid 1700-talets mitt publicerade juristen Johan Funck en handbok om juridik där han klarlade att en "krympling och wanwettig" saknade rättigheter. Om "förnuftets bruk antingen felas" eller "genom något fel" inte kan ägnas åt sina lagstadgade förpliktelser, då skulle personen sättas under förmyndare. Förutom minderåriga och ogifta kvinnor nämner Funck även dumma och döva (en parallell till kyrkolagens "dumb"), samt "slösare", ett ord även 1734 års lag omnämner tillsammans med vanvettiga i sin paragraf om förmyndare.³⁵ Schatteringen av vanvettig, krympling, slösare, döva och stumma var viktig i lagstiftningen, men det framkommer inte hur dessa grupper kunde skiljas från varandra. För att förstå det vänder jag mig till den rättsmedicinska litteraturen

Ordet "fåne" i en rättsmedicinsk diskurs

Vanvettighet kunde innebära mildare straff vid allvarliga brott, vilket framgick vid exempelvis dråp. Det blev därför viktigt att i en domstol avgöra vilka som var sanningsenligt fåniga och vilka som spelade fåniga för att vinna vissa fördelar. Under 1700-talet växte en rättsmedicinsk litteratur fram som skulle bistå vid sådana frågor, där läkare framställde sig som de främsta experterna i frågor som rörde rättsfall som handlade om vanvettighet.

"Ingen sjukdom förklädes oftare än tokighet, och ingen är dermot swårare at utleta" skrev läkaren Jonas Kjernander i sin *Utkast till Medicinal-lagfarenhet* från år 1776. I Kjernanders text schatteras de olika orden för

33 David Ehrenstråle, *Inledning til then svenska iurisprudentiam civilem, af naturens lagh och Sweriges rikes äldre och nyare stadgar uthdragen och upsatt af David Nehrman ... Med hans kongl. may:tz nådigsta privilegio* (Lund: tryckt hos Ludwig Decreaux, kongl. carolinska academiens boktryckare, 1729), 116.

34 Ehrenstråle, *Inledning til then svenska iurisprudentiam civilem*, 56.

35 Johan Funck, *Genwäg til kundskap och utöfning af svensk lagfarenhet* (Stockholm: Kongl. tryckeriet, 1761–62), 3:e avdelning, 22.

oförnuftighet i högre grad än i de texter jag tidigare undersök – Kjerner har vad Foucault skulle benämna som *en klinisk blick* på fenomenet.³⁶ Enligt Foucault utvecklades under 1700-talet disciplinära makttekniker som radade upp och systematiserade kroppar genom olika system av övervakning och rapportering.³⁷ Kierner ägnar sig åt en ingående systematisering av fånighetens väsen. Under ”ordet Dårskap eller tokighet” står fyra sorters tokighet, skriver Kjerner: *dementia, fatuitas, insanitas, delirium* och ”*manie eller raseri*.” Samtliga ord återfinns som i de lexikala synonymerna till fånighet, men utan de specifika betydelse som Kjerner tillskriver dem: *dementes* är de som inte är i stånd ”at utföra sina egna begrepp, eller föresatser”, *fatuus* är den som är ”tanklös” och inte kan tänka ”en redig tanka.” *Insani* är de som ofta till följd av feber blir ”mindre angripne till förståndet”, medan de som har *manie* ”eller raseri” ofta saknar feber.³⁸ De sjukdomar som Kjerner inbegriper i dessa ord kommer ofta från hjärnan, eller som en följd av andra sjukdomar. *Fatui* och *insani* får inte upprätta testamenten eller disponera sin egendom själva men skiljer sig ändå från varandra på flera avgörande punkter:

Fatui äro i almänhet tröga och slöta at något lära, fatta, eller begripa, och en del äro så swaga, at de ej förmå at tänka eller tala. De skicka sig och jolra som barn: de äro fruktande och rädda, at göra någon skada: de gifwa förwända swar, när någon talar dem del. En del hafwa dock gott minne. *Insani* eller *Amentes* äro til sinnet mera fria, de sjunga, de skratta, de skrika, de dansa, och hafwa många Gycklerier.³⁹

Läkaren Kjerner inför här två typer: de tanklösa, som saknar alla tankeförmågor, och de som enbart är angripna till förståndet, som har vissa

36 Om den kliniska blicken, se Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception* (New York: Vintage Books, 1994); Deborah Lupton, ”Foucault and the Medicalisation Critique,” i Alan R. Petersen och Robin Bunton, red., *Foucault, Health and Medicine* (London: Routledge, 1997).

37 Michel Foucault, ”*Samhället måste försvaras*”: *Collège de France 1975–1976* (Hägersten: Tankekraft, 2008), 219.

38 Jonas Kierner, *Utkast til medicinal-lagfarenheten: domare til uplysning, läkare til hjelpreda och barnmorskor til underwisning i ämnen, som röra människo-kroppen* (Stockholm: Nordström, 1776), 502.

39 Ordet ”slöta” betyder enligt SAOB att vara nedstämd. Kjerner, *Utkast til medicinal-lagfarenheten*, 504f.

tankeförmågor. Övriga grupper Kjerner nämner är ”häftig tokighet” (*paraphrosyne*), ”en beständig tokighet (*vesania*) och ”mieltsjuka” (*melancholia*) – dessa typer innefattar samtliga en feber, vilket saknas hos de förstnämnda typerna. Här rör vi oss i hög utsträckning fortfarande inom de lexikala ord jag kartlade i början men med vissa nya inslag som *paraphrosyne*. Hos Kjerner återkommer även döva och stumma i samma sammanhang som vanvettiga, men han förtydligar att dessa inte kan inbegripas i sinnessjukdomar ”ty wi finna nestan dageligen, at hos deße understundom är förstånd nog.”⁴⁰ Angående påhittade sjukdomar uppehåller sig Kjerner även vid de ”som woro af den onda besatte” – en grupp som också omnämndes i kyrkolagen – men utan att sätta någon stor tilltro till att besatthet kunde vara en verklig sjukdom: ”sådan hålles nu mera, i vår uplystare tid, för oförstånd och enfaldighet.”⁴¹

I läkaren Roland Martins översättning av en rättsmedicinsk handbok från år 1782 går det att återfinna liknande typskillnader som hos Kjerner.⁴² Martin skiljer mellan ”sansningslös”, och ”Dårskap”, där sansningslösheten går under beteckningen *attoni* och innefattar de vars ”utwärtens sinnen” inte reagerar på sin omgivning – dessa antyds vara mer eller mindre obotliga. Martin beskriver dårskapen som en hjärnsjukdom som kan utmynna i två typer: melankoli, som kommer ur sorg och för mycket mörk galla, och raseri, där nerverna är i olag. Dårskapen kunde vara övergående eller återkommande, men utmärktes framför allt av febertillstånd.⁴³ I egendomsrättegångar var obotlig eller övergående sinnessjukdom en viktig fråga, eftersom en övergående sinnessjukdom kunde ge personen rätt till sin egendom som den annars inte haft: ”Då föregifwes, känslolöshet och lamheter blott wara en trögare sinnes ställning (*morositas*), och werkelig sinnesswaghet allenast en farhåga.”⁴⁴ För att förstå detta nya ord *morositas*

40 Kjerner, *Utkast til medicinal-lagfarenheten*, 506.

41 Kjerner, *Utkast til medicinal-lagfarenheten*, 525.

42 Detta är i själva verket en översättning från tyskan av en bok av Johann Ernst Hebenstreit, eftersom det är det svenska språket jag intresserar mig för refererar jag till Roland Martin i stället för Hebenstreit.

43 Johann Ernst Hebenstreit och Roland Martin, red., *Läkare-grunder til biträde för styresmän och domare, ifrån kunskapen om människans kropp och allmänna naturläran: efter J. Ern. Hebenstreits Anthropologia forensis* (Stockholm: Brodin, 1782), 210–214.

44 Hebenstreit och Martin, red., *Läkare-grunder*, 194.

söker jag mig till medicinsk litteratur från samma tid. I Carl von Linnés föreläsningar om sjukdomar indelas olika sjukdomar i klasser och genus. Där placerar han *dementia* som en sjukdom i omdömesförmågan (*morbi judiciales*), framför allt menar han att det är en sjukdom i själva hjärnans uppbyggnad. Linné placerar sjukdomen som *dementia morosi* och betecknar det som en sjukdom ”då någon fjällar i dumhet; warandes så dumm, att han ingen ting kan fatta, ej heller mins någon ting.”⁴⁵ Här används ordet ”dum” inte längre i betydelsen döv eller stum, som i kyrkolagen, utan i meningen att vara angripen i sitt förnuft, omdömesförmågan. Under sjukdomar som orsakar nedsatt omdömesförmåga (*morbi privatitii*) betecknar Linné dumhet som en sjukdom ”då en ej har någon eftertänknings gåfwa, utan liknar oskäligen creatur.”⁴⁶ Det finns enligt Linné sju typer av dumhet, dessa sträcker sig från medfödd *morosis* till *morosis* till följd av ålderdom. Skillnaderna mellan Martins och Linnés beskrivning av *morosis* skiljer sig märkbart – medan den ene menar att *morosis* inte är en ”verklig sinnesswaghet” menar Linné att *morosis* innebär att någon inte förstår något över huvud taget. Precis som i ordböckerna saknades det även inom läkarskrået överensstämmelser kring vad orden för den fånige eller vanvettige betyder.

Ordet ”fåne” i övergången från 1700 till 1800-tal

Avvettig, vanvettig, fånig och dum: under 1700-talet fanns det en mängd olika ord för fenomenet fånighet men mellan jurister och läkare tycks det inte funnits någon överenskommelse om vilka ord som skulle benämna fenomenet. Inom läkarvetenskapen infördes även olika klasser som skulle beskriva skillnader mellan de fenomen orden betecknade. När Anders Johan Hagström, överläkare för dårhuset Danviken, avgav sitt installationstal för Vetenskapsakademien år 1788 indelade han ”sinnes-sjukdomar” i två sorter. Det fanns de som blivit skadade till sinnet eller som av moraliska orsaker hemfallit åt sinnessjukdom, framför allt av överväldigande

⁴⁵ Nils Uddenberg och Pehr Osbeck, *Linné och mentalsjukdomarna: en kommenterad utgåva av Pehr Osbecks anteckningar om psykiatri under Linnés föreläsningar över temat Systema morborum läsåret 1746–1747* (Stockholm: Atlantis, 2012), 74.

⁴⁶ Uddenberg & Osbeck, *Linné och mentalsjukdomarna*, 118.

känslotillstånd. Det fanns även de som på grund av ”fel i kroppen” blivit sinnessjuka.⁴⁷ I den sistnämnda gruppen fanns bland annat en ung pojke som led av ”en fånighet (*Amentia*).”⁴⁸ I en ämbetsberättelse för åren 1797 och 1798 på hospitalet, som Hagströmer skrev, går det emellertid inte att se de differentierade klasserna – han använde konsekvent ordet ”dåre” för att beskrivna de intagna.⁴⁹ En viss differentiering går dock att uttyda mellan de som kan och inte kan botas från sin dårskap: hospitalet använde flera olika metoder och mediciner för att ”återhjälpa de här intagne Dårar” till ett liv utanför dårhuset, något som lyckades i fall ”då någon oordning uti kroppens tilstånd verkat sinnets förvirring.”⁵⁰ Den åtskillnad mellan sinnessjukdom utifrån eller inifrån kroppen är överensstämmande med läkarna jag tidigare har citerat, det var en avgörande åtskillnad inom den medicinska diskursen: mellan den obotlige sjuke (som fick leva sitt liv på dårhus) och den botbara sjuke. Det är detta som kunde avgöra om sinnessjukdomen kan vara övergående eller konstant; om något påverkade kroppen utifrån (som feber eller dylikt) gick det ofta att finna botemedel, om däremot sinnessjukdomen var konstant var möjligheten till tillfriskning sämre. Inom den juridiska diskursen kunde det vara denna skillnad som avgjorde om en person benämnd fåne, vanvettig och så vidare behövde en förmyndare, det var denna åtskillnad som avgjorde vilka medborgerliga plikter en person kunde anses utföra.

Läkaren Eric Gadelius har i sin handbok om rättsmedicinsk handledning från år 1804 gjort sig av med den latinska jargong som tidigare handböcker varit fulla av. I stället fokuserar Gadelius på hur en människa kan vara drabbad av sinnessjukdom antingen i ”fattningsförmågan”, minnet eller förnuftet och att detta antingen orsakar ”bristande”, ”förvända” eller ”felande” begrepp.⁵¹ I Gadelius skrift *Galenskap* från år 1813 förekommer

47 Anders John Hagströmer, *Inträdes-tal om Danviks Hospitals invärtning hållet för Kongl. Vetenskaps Akademien den 9 April 1788 af Anders Joh. Hagström* (Stockholm, 1788), 10.

48 Hagströmer, *Inträdes-tal*, 11.

49 Anders John Hagströmer, ”Embets-berättelse om Danviks-hospitalet år 1797 och 1798 af A. J. Hagström,” *Wecko-skrift för läkare och naturforskare*, fjortonde bandet (Stockholm, 1781), 94–98.

50 Hagströmer, ”Embets-Berättelse”, 98.

51 Erik Gadelius, *Handbok i medicinal-lagfarenheten* (Stockholm: Carl Delén, 1804), 278f.

däremot en differentiering i klasser som hämtar sitt språk från den mängd latinska synonymer som gjort sig gällande i övrig lexikal, juridisk och medicinsk litteratur. Här rör sig även differentiering i en skala från lägsta till högsta formerna av sinnessjukdom: ”fånighet, tokighet, *Melancholie* och Raseri” – dessa översattes med de latinska orden *fatuitas*, *melancholie*, *mania*, *morositas* samt *furor*.⁵² De fåniga och rasande mår bäst av fysiska botemedel, menade Gadelius, medan tokar och melankoliker mår bäst av psykiska.⁵³ Den första klassen av sinnessjukdom var enligt Gadelius ”fånighet” (*fatuitas*), en klass för de som ”sakna begrepp, känslor och begär” och som ligger nära – här för Gadelius in ytterligare en synonym – ”Cretinismens medfödda fånighet.”⁵⁴

De lexikala orden från 1600 och 1700-talen har vid 1800-talets inbrott blivit bemängda med en ny medicinsk betydelse som de tidigare saknat. Med kretinismen som ord utökades nu det semantiska fältet kring ”fånen” och den tidiga rasbiologin gör sitt intåg i fånighetens historia. Detta sker under den tid som Koselleck betecknat som tröskeltid (se ovan) där begrepp temporaliseras och pekar mot det som varit, det som är och vad som kan bli. Fånighet hade som begrepp (tillsammans med alla dess synonymer) blivit mångtydigt och omstritt; det som tidigare varit ett pluralord närmade sig att bli ett kollektivsingular. Läkarna ägnade åtskillig tankemöda åt att urskilja de olika begreppen från varandra och försöka göra dem så entydiga som möjligt.

Det första omnämmandet av kretinism var, enligt SAOB, i en tidskrift för läkare redan år 1793. Artikeln gällde en befolkning i Valais, Schweiz, där få människor visade tecken på förstånd – de ”äro et slags machiner, beröfvade alt begrepp.”⁵⁵ Vid år 1796 publicerades i samma tidskrift ännu en artikel om kretiner, denna gång om hur kretinismen kan uppdagas hos barn.⁵⁶

52 Gadelius skrift är egentligen en översättning av en bok av den romantiska medicin-teoretikern och läkaren Johann Christian Reil. Erik Gadelius, *Galenskap* (Stockholm: A. Gadelius, 1813–14), 21.

53 Gadelius, *Galenskap*, 29.

54 Gadelius, *Galenskap*, 14.

55 Sven Anders Hedin, red., *Vetenskaps-handlingar för läkare och fältskärer. Utgifne af Sven Hedin. Första tomen. Första häftet* (Stockholm: Holmberg, 1793), 71.

56 Sven Anders Hedin, red., *Vetenskaps-handlingar för läkare och fältskärer. Utgifne af Sven Hedin. Tredje tomen. Fjerde häftet* (Stockholm: Nordström, 1796), 15.

Tillsammans med ordet kretinism kan ytterligare ett medicinskt begrepp placeras in i det semantiska fältet: idioti. Anatomen Anders Retzius bevittnade år 1835 skeletten av ”idioter” i Stuttgart, men påpekade att dessa idioter ”på intet vis [ska] förväxlas med cretiner.”⁵⁷ Redan vid mitten av 1700-talet översattes det engelska ordet *idiotism* i en engelsk-svensk ordbok som fånighet, enfaldighet och ”förstånds swaghet”, men först vid 1800-talet blev började detta ord även ingå i en medicinsk diskurs och ersätta fånighet, vanvettighet och övriga synonymer. Latinets beteckningar håller sig emellertid kvar i språket till idag. Diagnosen demens, ett ord som har sitt ursprung i *dementia*, lever kvar i nutidens medicinska diskurs i betydelse kognitionsnedsättning. Vid 1900-talets början gjorde sig *dementia* i meningen sinnessjukdom fortfarande gällande i den medicinska diskursen, medan fånighet, vanvettighet och flera av de andra orden som varit aktuella under 1600 och 1700-talet fasades ut. Ordet ”idioti” har också förlorat sin psykiatriska betydelse för oss idag och anses i stället vara ett skällsord, i synnerhet om det riktar sig mot någon med vad vi idag kallar ”intellektuell funktionsnedsättning.” I SAOB från 1933 hade ordet ”idioti” alltså betydelsen av en av hierarkiskt ordnad sinnessjukdom: ”benämning på de höggradigaste formerna av utvecklingshämning.”⁵⁸

Avslutning

Jag inledde kapitlet med ett utdrag ur kyrkolagen där det stod att ”en fåne som inte besinnat sig” inte kan bli tilldelad nattvard. Med exempel ur olika ordböcker och juridiska och rättsmedicinska texter har jag analyserat hur ordet ”fåne” användes, synonymer som fanns till hands för ordet och hur ordet har förändrats över tid. Jag har framför allt analyserat hur ordet ingick i större diskurser inom juridik och rättsmedicin: ”fånen” betecknade personer som saknade vissa juridiska rättigheter och skyldigheter, som av den anledningen behövde identifieras och sorteras ut från de som ansågs förnuftiga nog att ingå i samhällsgemenskapen. Under 1700-talets gång blev ordet systematiserat och inlemmat i en hierarkisk medicinsk ordning

⁵⁷ SAOB, ”kretin”; Anders Retzius, *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius* (Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1902), 200.

⁵⁸ SAOB, ”idioti”.

samtidigt som ordet blev temporaliserat, det blev en beteckning för en äldre och primitivare livsform. Ordet övergick från att vara ett mer eller mindre entydigt ord till att bli ett mångtydigare begrepp, en -ism. Ordet ”fåne” var vid 1800-talet betecknande för ett av flera beteenden som föll under begreppen ”idiotism” och ”kretinism.” Detta var begrepp som levde kvar långt in på 1900-talet.

Den historiska förändringen jag har tecknat är ett exempel på att till synes vardagliga ord kan bära på oväntade och problematiska betydelselager. Enligt det sena 1700-talets läkare saknade fånarna ”begrepp” eller var ”beröfvade alt begrepp.” Har det här kapitlet varit en begreppshistoria över de som saknat begrepp? En begreppshistoria över de begreppslösa? Det här kapitlet knyter an till ett växande fält av idéhistorisk forskning: den intellektuella funktionsnedsättningens historia. Ett framträdande fält inom psykiatrihistorisk forskning sedan 1960-talet har varit galenskapens historia, där ett av de mest framträdande namnen har varit Michel Foucault. Galenskapens historia har under de senaste åren blivit utsatt för kritik eftersom det har ansetts uppehålla sig vid ”mystiska” föreställningar om temporär eller långvarig psykisk ohälsa, romantiska bilder av plågade konstnärssjälar eller enskilda individer vars psyken brutits ned av samhället. Människor som lever med mer permanenta tillstånd av intellektuella funktionsnedsättningar har däremot länge varit förbisedda.⁵⁹ ”De som en gång kallades idioter”, för att använda titeln till historikern Simon Jarrets bok om ämnet, har länge betraktats som människor utan historia. Den intellektuella funktionsnedsättningens historia är dock ett fält som öppnar upp grundläggande idéhistoriska frågeställningar rörande vad som har räknas som intellektuellt, vad mänsklig intelligens ansetts bestå av och hur människans fria vilja har förståtts genom historien.⁶⁰ Fånens uteslutning från nattvarden under 1600-talet kan, enligt medicinhistorikern C.F.

59 Simon Jarrett, *Those They Called Idiots: The Idea of the Disabled Mind from 1700 to the Present Day* (London: Reaktion Books, 2020), 15.

60 C. F. Goodey, *A History of Intelligence and 'Intellectual Disability': The Shaping of Psychology in Early Modern Europe* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2011). Se även Irina Metzler, ”'Will-nots' and 'Cannots': Tracing a Trope in Medieval Thought”, i Patrick McDonagh, C. F. Goodey och Timothy Stainton, red., *Intellectual Disability: A Conceptual History, 1200–1900* (Manchester: Manchester University Press, 2018).

Goodey, betraktas som ett av flera tillfällen i den intellektuella funktionsnedsättningens historia där intellektuellt funktionsnedsatta blivit uteslutna från samhället. I modern tid fortsätter tillfällena av uteslutning med fosterdiagnostisk och kognitiva bedömningstester, menar Goodey.⁶¹ Att utesluta fånar från nattvarden var inte bara att utesluta dem från en religiös ceremoni utan från en hel samhällsgemenskap. Begreppet om fånen ledde till praktiker kring de som identifierades som fånar. Ord och begrepp fick synbara konsekvenser.

Referenser

- Austin, John Langshaw. *How to Do Things with Words: The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*. 2:a uppl. Oxford: Oxford University Press, 1976.
- Bergwik, Staffan, Linn Holmberg och Karin Dirke, red. *Konsten att kontextualisera: om historisk förståelse och meningsskapande*. Stockholm: Stockholm University Press, 2022. <https://doi.org/10.16993/bbt>.
- Bleicken, Werner, Christof Dipper, Horst Günther, Diethelm Kippel, Gerhard May och Christian Meier. "Freiheit." i *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, red. Otto Brunner, vol. 2: E–G. Stuttgart: Klett-Cotta, 1975.
- Boréus, Kristina och Göran Bergström, red. *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. 4:e omarb. och aktualiserade uppl. Lund: Studentlitteratur, 2018.
- Brydall, John. *Non Compos Mentis, or, The Law Relating to Natural Fools, Mad-Folks, and Lunatick Persons Inquisited and Explained for Common Benefit*. London: Printed by the Assigns of Richard and Edward Atkins, for Isaac Cleave, 1700. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A29951.0001.001?view=toc>.
- Burke, Peter. "Context in Context." *Common Knowledge* 8, nr 1 (2002): 11–40.
- Collijn, Isak, red. *Variarum rerum vocabula cum Sueca interpretatione: Formulae puerilium colloquiorum*. Stockholm, 1925.
- Comenius, Johann Amos. *Johannis Amos Comenii vpläste gyllene tungomåls dör: eller alle språks och wettskapers örtegård. Thet är: en geenstijgh, til at lära thet latiniske, sampt hwart och itt språk, tillijka medh alla wettskapers och konstens fundament, vnder 100. titlar och 1000. meningar författat. Tridje vplägningen, på nytt öfwersedd, och vthi thet swenska tungomålet corrigerat och förbättrat. ... Medh H. R. Mtz. vthi Sverige frijheet*. Stockholm, 1643. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-104589>.

⁶¹ C. F. Goodey, "Exclusion from the eucharist: the re-shaping of idiocy in the seventeenth century church", i McDonagh, Goodey, & Stainton red., *Intellectual Disability*, 101.

- Ehrenstråle, David. *Inledning til then swenska iurisprudentiam civilem, af naturens lagh och Sweriges rikets äldre och nyare stadgar utdragen och uppsatt af David Nehrman ... Med hans kongl. may:tz nådigsta privilegio*. Lund: Ludwig Decreaux, 1729. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-858>.
- Foucault, Michel. *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970*. Stockholm: B. Östlings bokförlag Symposion, 1993.
- Foucault, Michel. "Samhället måste försvaras": *Collège de France 1975–1976*. Hägersten: Tankekraft, 2008.
- Foucault, Michel. *Diskursernas kamp*. Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2008.
- Foucault, Michel. *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. New York: Vintage Books, 1994.
- Foucault, Michel. *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. 6:e ombrutna och översedda uppl. Lund: Arkiv förlag, 2010.
- Foucault, Michel. *Vetandets arkeologi*. Lund: Arkiv, 2002.
- Funck, Johan. *Genväg til kundskap och utöfning af svensk lagfarenhet*. Stockholm: Kongl. tryckeriet, 1761–1762. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-372>.
- Gadelius, Erik. *Galenskap*. Stockholm: A. Gadelius, 1813–1814. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2412371>.
- Gadelius, Erik. *Handbok i medicinal-lagfarenheten*. Stockholm: Carl Delén, 1804.
- Goodey, C. F. *A History of Intelligence and "Intellectual Disability": The Shaping of Psychology in Early Modern Europe*. Surrey: Ashgate Publishing, 2011.
- Gothus, Jonas Petri och Samuel Westhius, red. *Novum dictionarium latino-sveco-germanicum sveco-latinum et germanico-latinum, in gratiam latinae, svecicae & germanicae linguae studiosorum, non sine magno labore collectum. Neues Dictionarium lateinisch-schwedisch und teutsch, wie auch: schwedisch och latinisch ingeleichen teutsch och latinisch. Allen Liebhabern der lateinisch-schwedisch- och teutschen Sprache zum Nutzen och Besten, mit grossem Fleisz zusammen getragen*. Hamburg: Spieringk, 1700.
- Gustavsson, Martin och Yvonne Svanström, red. *Metod: guide för historiska studier*. 2:a uppl. Lund: Studentlitteratur, 2022.
- Hagströmer, Anders John. "Embets-Berättelse om Danviks-Hospitalet år 1797 och 1798 af A. J. Hagström." *Wecko-Skrift för Läkare och Naturforskare* 14 (1781): 94–98. <https://runeberg.org/weckoskr/14/0094.html>.
- Hagströmer, Anders John. *Inträdes-tal om Danviks Hospitals Inrättning Hället för Kongl. Vetenskaps Akademien Den 9 April 1788*. Stockholm, 1788.

- Hammar, Anna Nilsson. "Diskursanalys." I *Metod: guide för historiska studier*, red. Martin Gustavsson och Yvonne Svanström. 2:a uppl. Lund: Studentlitteratur, 2022.
- Hebenstreit, Johann Ernst och Roland Martin, red. *Läkare-grunder til biträde för styresmän och domare, ifrån kunskapen om människans kropp och allmänna naturläran: efter J. Ern. Hebenstreits Anthropologia forensis*. Stockholm: Brodin, 1782. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-140>.
- Hedin, Sven Anders, red. *Vetenskaps-handlingar för läkare och fältskärer. Första tomen. Första häftet*. Stockholm: Holmberg, 1793. <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A511210>.
- Hedin, Sven Anders, red. *Vetenskaps-handlingar för läkare och fältskärer. Tredje tomen. Fjerde häftet*. Stockholm: Nordström, 1796. <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A511212>.
- Jarrett, Simon. *Those They Called Idiots: The Idea of the Disabled Mind from 1700 to the Present Day*. London: Reaktion Books, 2020.
- Jordheim, Helge. *Läsningens vetenskap: utkast till en ny filologi*. Gråbo: Anthropos, 2003.
- Josephson, Peter och Frans Lundgren, red. *Historia i praktiken*. Lund: Studentlitteratur, 2016.
- Kiernander, Jonas. *Utkast til medicinal-lagfarenheten domare til uplysning, läkare til hjelpreda och barnmorskor til underwisning i ämnen, som röra människo-kroppen*. Stockholm: Nordström, 1776. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-141>.
- Kongl. Maj:ts nådige Förordning. *Om Bördes-Rätt på Landet. Giord på Riks-Dagen i Stockholm den 27 Junii åhr 1720*. Stockholm: Kongl. tryckeriet, 1720. <https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?pid=alvin-record%3A432249>.
- Koselleck, Reinhart och Michaela Richter, övers. "Introduction and Prefaces to the Geschichtliche Grundbegriffe." *Contributions to the History of Concepts* 6, nr 1 (2011): 1–37. <https://doi.org/10.3167/choc.2011.060102>.
- Koselleck, Reinhart. *Erfarenhet, tid och historia: om historiska tiders semantik*. Göteborg: Daidalos, 2004.
- Lindberg, Bo. *Den antika skevheten: politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2006.
- Lupton, Deborah. "Foucault and the Medicalisation Critique." I *Foucault, Health and Medicine*, red. Alan R. Petersen och Robin Bunton. London: Routledge, 1997.
- McDonagh, Patrick, C. F. Goodey och Timothy Stainton, red. *Intellectual Disability: A Conceptual History, 1200–1900*. Manchester: Manchester University Press, 2018.
- Neues Dictionarium lateinisch-schwedisch und teutsch, wie auch: schwedisch und lateinisch ingleichen teutsch und lateinisch. Allen Liebhabern der lateinisch-schwedisch- och teutschen Sprache zum Nutzen och Besten, mit grossem Fleisz zusammen getragen*. Hamburg: Spieringk, 1700.
- Nilsson, Roddy. *Foucault: en introduktion*. Malmö: Égalité, 2008.
- Porter, Roy. *Madness: A Brief History*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

- Retzius, Anders. *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius*. Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1902. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:dig-p60wsnj12spchxl>.
- Scull, Andrew. *Madness in Civilization: The Cultural History of Insanity from the Bible to Freud, from the Madhouse to Modern Medicine*. London: Thames & Hudson, 2015.
- Scull, Andrew. *Madness: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Serenius, Jakob. *An English and Swedish Dictionary Wherein the Generality of Words and Various Significations Are Rendered into Swedish and Latin ... Thereunto Is Added a Large Collection of Terms of Trade and Navigation and an Herbal ... By Jacob Serenius ... The Second Edition with Large Additions and Amendments*. Nyköping: Pet. Momma, 1757. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-101>.
- Skinner, Quentin. "Meaning and Understanding in the History of Ideas." I *Visions of Politics*, vol. 1: *Regarding Method*, 57–89. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Spegel, Haquin. *Glossarium-sveo-gothicum eller Svensk-ordabok, inrättat them til en wällmeent anledning, som om thet härliga språket willia begynna någon kunskap inhämta; utgifwen af Haq: Spegel*. Lund: Abrah. Habereger, 1712. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2418763>.
- Svenska Akademiens ordbok*. Göteborg: OSA-projektet, 1997–. <http://www.saob.se/>.
- Svenska Akademiens ordböcker: SAOL, SO, SAOB*. Stockholm: Svenska Akademien. <https://svenska.se/om/om-ordbockerna/>.
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. Stockholm: Svenska Akademien, 2006. <https://svenska.se/>.
- Swedberg, Jesper. *Swensk ordabok*. Järpås: Skara stiftshistoriska sällskap, 2009. <http://litteraturbanken.se/forfattare/SwedbergJ/titlar/SvenskOrdabok/info>.
- Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734*. Stockholm: Gercken, 1736. <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/Anonym/titlar/SverigesRikesLag1734/sida/I/faksimil>.
- Uddenberg, Nils och Pehr Osbeck. *Linné och mentalsjukdomarna: en kommenterad utgåva av Pehr Osbecks anteckningar om psykiatri under Linnés föreläsningar över temat Systema morborum läsåret 1746–1747*. Stockholm: Atlantis, 2012.